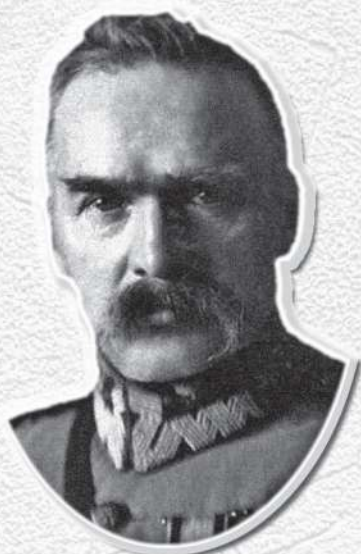

**CZŁOWIEK
W HISTORII**

VS

**HISTORIA
CZŁOWIEKA**

MIĘDZYNARODOWE KONSORCIUM
NAUKOWO-EDUKACYJNE
imienia Luciena Febvra

CZŁOWIEK W HISTORII VS HISTORIA CZŁOWIEKA

Monografia zbiorowa

Warszawa-Paryż 2021

Recenzenci
dr hab. Zbigniew Karpus
dr hab. Andrij Szapowal

Projekt okładki
Ihor Sribniak

Na okładce –
z góry: *Perykles* (Περικλῆς) – ateński polityk, *Jarosław Mądry* – książe,
Lorenz von Stein – niemiecki prawnik, historyk, ekonomista
w środku po lewej stronie: *Józef Piłsudski* – marszałek Polski
w środku po prawej stronie: *Symon Petlura* – Naczelnny Ataman
od dołu: *Mykoła Pirogov* – chirurg, Iwan Ogienko (metropolita Hilarion),
Recep Tayyip Erdoğan – Prezydent Turcji

Redaktor
dr hab. Ihor Sribniak

Opracowanie typograficzne
Anastasia Zoria

Korekta
Zespół

ISBN 978-83-652793-4-7

© Copyright by
Maria Bazaeva, Anna Chlebina,
Vladislava Czajka, Oksana Drach, Igor Girich,
Serhii Holovanov, Svitlana Holosko, Dmytro Hryn',
Lyubomyr Hubytskyi, Giennadij Kazakow, Igor Kryvosheia,
Wiktor Korotkyj, Andrij Kudriachenko, Andrij Kuzmenko, Roman Kuczma,
Yana Martianova, Hanna Melnyk, Olga Motsiyaka, Nadiya Onyschenko, Maryna Paliienko,
Dmytro Petrenko, Wołodymyr Rychka, Jurij Rychka, Artem Salamakha,
Grzegorz Skrukwa, Viktoriia Soloshenko, Ihor Sribniak,
Milana Sribniak, Yurii Stetsyk, Tetiana Szerszowa,
Andriy Temchenko, Natalia Tsivak,
Mykoła Tymoszyk,
Yevhenia Zubenko

© Copyright by
Międzynarodowe konsorcjum
naukowo-edukacyjne im. Luciena Febvra

Warszawa-Paryż 2021

Wydawca
Międzynarodowe konsorcjum
naukowo-edukacyjne im. Luciena Febvra

Książka została przygotowana przy wsparciu
Komitetu badań naukowych MKNE
im. Luciena Febvra

Druk
Centrum naukowo-wydawnicze im. O.Pritsaka
pritsak-center.com

ЗМІСТ

АНТИЧНІСТЬ

Сергій Голованов

ШЛЯХИ ТРАНСФОРМАЦІЇ АНТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ В СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ
В УМОВАХ КРИЗИ ПОЛІСНОЇ СИСТЕМИ..... 5

Роман Кучма

СИСТЕМА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ РИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ
ПІД ЧАС РУЙНАЦІЇ ПОЛІСНОЇ СТРУКТУРИ..... 16

Дмитро Петренко

ПРИЧИНИ, ХАРАКТЕР ТА ЗМІСТ ПРОЦЕСУ «ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ
НАРОДІВ» у I–IV ст. н.е. НА ТЕРЕНАХ ЄВРОПИ 22

ІСТОРІЯ КИЇВСЬКОЇ РУСИ – УКРАЇНИ

Андрій Темченко

МІФОЛОГІЯ ПАРАЛЕЛІЗМУ В МАГІЧНО-ЛІКУВАЛЬНИХ ПРАКТИКАХ УКРАЇНЦІВ 32

Володимир Ричка

ТРАДИЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ..... 39

Любомир Губицький, Ганна Мельник

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
НАПРИКІНЦІ XVIII – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст. 53

Ігор Кривошея, Юрій Стецик

МОНАСТИРСЬКА СПІЛЬНОТА УМАНСЬКОГО ВАСИЛІАНСЬКОГО МОНАСТІРЯ
(1810 – 1815 рр.): ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД, БІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД..... 59

Ігорь Гирич

ЯЗЫК, НАЦИОНАЛЬНАЯ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ:
УКРАИНСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ XIX – НАЧАЛА XX вв. В ПОИСКАХ ПУТИ РАЗВИТИЯ 69

Дмитро Гринь

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ В МІСТАХ УКРАЇНИ 1920–30-х РОКІВ:
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА 94

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Геннадій Казаков

БЕЛЬГІЙСЬКЕ ПИТАННЯ В АМЕРИКАНО-НІМЕЦЬКИХ ВІДНОСИНАХ У РОКИ
ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПЕРІОД НЕЙТРАЛІТЕТУ (1914–1917 рр.) 102

Євгенія Зубенко

З ІСТОРІЇ СЕКСУАЛЬНОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ ЖІНОК ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(«위안부 – УВІАНБУ» В «БУДИНКАХ ВТІХ» ДЛЯ ЯПОНСЬКИХ ВОЯКІВ) 108

Марія Базасва

ОСВІТНІ ПРОГРАМИ В СТРУКТУРІ ДЕРЖАВНОЇ
ПОЛІТИКИ США ЩОДО ВЕТЕРАНІВ (1939–1956 рр.) 114

Андрій Кудряченко

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У ФРН: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ВТІЛЕННЯ..... 124

Юрій Ричка

З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ БАСКСЬКОГО ЕТНОНАЦІОНАЛІЗМУ 143

Ольга Моціяка

ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД ПОЛІТИКИ ПАРТІЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ І
РОЗВИТКУ (ТУРЕЧЧИНА) ЩОДО КРАЇН БАЛКАНСЬКОГО РЕГІОНУ, 2002–2020 рр. 149

ІСТОРІЯ ТАБОРОВОЇ ПРЕСИ

Світлана Голоско, Ігор Срібняк

УКРАЇНСЬКІ ТАБОРОВІ ЧАСОПИСИ ПОЛОНЕНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ ЦАРСЬКОЇ АРМІЇ У НІМЕЧЧИНІ ТА АВСТРО-УГОРЩИНІ, 1915-1918 рр. (Історіографія та джерела)..... 155

Яна Мартьянова, Ігор Срібняк, Ганна Хлебїна

МАТЕРІАЛИ ЧАСОПISУ «УКРАЇНСЬКИЙ СКИТАЛЕЦЬ» ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ ТАБОРОВОГО ПОВСЯКДЕННЯ ІНТЕРНОВАНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ УГА В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ (1922 р.)..... 161

ЛЮДИНА І СОЦІУМ

Оксана Драч

МИКОЛА ІВАНОВИЧ ПИРОГОВ: СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ІНТЕЛЕКТУАЛА КРИЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ..... 167

Віктор Короткий

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ – ІСТОРИК, ВЧЕНИЙ-ЕНЦИКЛОПЕДИСТ 184

Наталія Цівак

З ЛИСТУВАННЯ БОРИСА ГРІНЧЕНКА З АГАТАНГЕЛОМ КРИМСЬКИМ: «ДУМКИ В ГОЛОС» (1892 р.)..... 187

Ігор Срібняк, Марина Палієнко

«ВІРНИЙ ШЛЯХ ДЛЯ ПРАЦІ...»: КАР'ЄРНІ ЩАБЛІ ГЕНЕРАЛ-ХОРУНЖОГО АНТОНА ПУЗИЦЬКОГО У ПЕРІОД ІНТЕРНУВАННЯ АРМІЇ УНР У ПОЛЬЩІ (1921–1922 рр.) 190

Андрій Кузьменко

АРХІТЕКТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ В. Г. ЗАБОЛОТНОГО У КИЄВІ В 1920–1940-х рр..... 198

Микола Тимошик

«Я НЕМОВ НА ПУСТЕЛІ ОДИН...»: ШВЕЙЦАРСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА ОГІЄНКА (МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА) 214

Віктор Короткий, Артем Соломаха

ЛЕОНІД ГУБЕРСЬКИЙ: УНІВЕРСИТЕТСЬКИЙ ВИКЛАДАЧ, ДИПЛОМАТ-МІЖНАРОДНИК, ВЧЕНИЙ-ФІЛОСОФ 234

ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ

Мілана Срібняк

УКРАЇНСЬКІ ВІЙСЬКОВО-САНИТАРНІ МІСІЇ В ЄВРОПІ, 1918-1920 рр. (ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ)..... 237

Grzegorz Skrukwa

«ТАМТА WOJNA...» WOJNA POLSKO-RADZIECKA 1920 r. W LITERATURZE PIĘKNEJ I WSPOMNIENIOWEJ OKRESU PRL – WYBRANE PRZYKŁADY 243

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

Вікторія Солошенко

РОЛЬ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УСПІШНОМУ ПОСТУПІ СУЧАСНОЇ ЄВРОПИ..... 257

Тетяна Шершова

КУЛЬТУРНА ПАМ'ЯТЬ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ..... 264

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА

Владислава Чайка

МІЖКУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНСЬКОЇ ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКОЇ ДІАСПОРИ 271

Надія Онищенко

ПРО УКРАЇНСЬКУ ДІАСПОРУ – ІЗ ЗАРУБІЖНИХ АРХІВІВ: до виходу в світ двокнижжя професора Миколи Тимошика про національну книгу і пресу на чужині280

Сергій Голованов,

Київський університет імені Бориса Грінченка

ШЛЯХИ ТРАНСФОРМАЦІЇ АНТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ В СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ В УМОВАХ КРИЗИ ПОЛІСНОЇ СИСТЕМИ

Зміни полісного громадянського суспільства Афінської держави протягом доби класики відбувалися під знаком руйнування структури сусідської громади, У сполученні з процесами політичних перетворень, які відбувалися в державі внаслідок еволюції демократичного ладу, процес руйнування громади, трансформації полісного колективу, послідовного розвитку держави, як політичної організації громадян, підводять Афіни до неминучої межі, за якою цей поліс мав змінити свою сутність та обрати один з можливих шляхів подальшого розвитку. В останню третину V ст. до н.е. Афіни вступили в так звану «біфуркаційну зону» свого розвитку.¹

Поняттям «біфуркаційна зона» І. Пригожин, позначає період розвитку суспільної системи, за якого ця система з певних причин набуває нестабільного, невірноваженого стану. Еволюція будь-якої системи, згідно з принципами синергетики, характеризується

послідовною зміною періодів стабільності, та нестійких смуг поблизу точок біфуркації, де перед системою відкривається можливість вибору одного з кількох варіантів подальшого розвитку. Момент вибору такого варіанту («точка біфуркації») визначає подальший напрям історичного розвитку. В контексті нашої проблеми, під поняттям «біфуркаційна зона» слід розуміти період, що містить сукупність можливих варіантів розвитку, які пов'язують попередній та наступний рівень розвитку суспільства.

Таким чином, поступальний розвиток держави від полісу до імперії, як форми політичної організації суспільства, може здійснюватися кількома альтернативними варіантами. Як відомо, поліс являє собою сусідську громаду вільних землевласників. Кожен з таких приватних власників є економічно незалежним від держави, оскільки власне господарство надає змогу забезпечити землевласнику самостійне існування, забезпечуючи себе та свою родину необхідними коштами та харчовими продуктами. Власники землі,

¹ Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації. К. Либідь. 1996. С.184.

члени сусідської громади добровільно об'єднуються, утворюючи державу – поліс із метою спільного захисту від зовнішніх загроз. Всередині громади поступово формується структура державного управління, яку утворюють громадяни полісу.

Отже, ще раз наголосимо – поліс, за своєю сутністю являє собою сусідську громаду, яка під впливом зовнішніх умов та необхідності перетворилася на державне утворення. За такої природи, сутність полісного суспільного організму може зберігатися за невеликої чисельності громадянського колективу й території. Загальна кількість громадян не повинна перевищувати декількох тисяч, а територія міста, разом із сільською округою (хорою) не повинна перевищувати декількох кілометрів у радіусі. Приклади розмірів територій та кількості населення усіх відомих нам античних полісів підтверджують це правило. Великі за площею афінський та лакедемонський поліси являють собою виняток з цього правила. Закономірний плин історичного та економічного розвитку процесів всередині полісного утворення спонукають до його екстенсивного поширення. Врешті поліс опиняється перед межею, перетнувши яку, він має змінити свою природу та припинити існування, як поліс, набувши імперської сутності. Приклад історичного розвитку Римської держави в напрямі від полісу до імперії відбувся на тлі низки завоювань, територіальних анексій. Поширивши свої кордони на весь Апеннінський півострів, Римська держава почала здобувати нові території за його межами. На другу половину I ст. до н.е. вона набула розмірів світової держави. Разом із тим поступово змінилася також форма влади.¹

Античний грецький поліс, зокрема Афін, в процесі поступових, закономірних трансформацій, врешті також опиняється перед наступною неминучою альтернативою. За першого варіанту подальшого розвитку, суспільству залишається перетнути межу

¹ Детальніше з цією проблемою можна ознайомитися завдяки неосязному переліку праць, які входять до наукової спадщини дослідників античності, серед яких особливе місце посідають праці Утченка С.Л., Кузищина В.І., Трухіної Н.М., Машкіна М.О. та багатьох інших.

масштабів полісної суспільної економічної побудови, та розвиватися вшир, збільшуючи свою територію. За такого варіанту поліс поступово буде змінювати свою структуру, та, разом із нею, свою природу. За другого варіанту поліс, залишаючись у своїх межах, почне уповільнювати свій розвиток і відчувати початок розкладання та руйнації полісної природи свого суспільства. Афінська держава, через низку обставин (зокрема, внаслідок поразки у Пелопоннеській війні), змушена була спрямувати подальшу еволюцію по другому шляху розвитку.²

Основу полісного суспільства, як відомо, створює потужний прошарок вільних громадян, які володіють економічно незалежними господарствами. Саме на цьому підґрунті складається політична форма суспільства – демократичний або аристократичний поліс. Стабільність та врівноваженість полісного суспільства значною мірою є залежною від збереження економічної основи господарства – прошарку вільних громадян. На нашу думку, процеси трансформації полісного суспільства, які переживала Афінська держава, визначалися майновим розшаруванням громадянського колективу. Це відіграло роль системоутворюючого чинника в еволюції полісного суспільства Афін. Звісно, економічні перетворення впливали на таку еволюцію не самі про собі. Вони відбувалися в сполученні з політичними чинниками, Починаючи з кінця VI та протягом першої половини V ст. до н.е., афінський поліс відчував збільшення загрози з боку Спарти та Пелопоннеського союзу, який та очолювала. Саме в цей час закладаються підвалини політичного та воєнного протистояння зі Спартою, яке містило в майбутньому загрозу вирішального та відкритого зіткнення цих двох найсильніших

² На відміну від Афін, Спарта, внаслідок своєї перемоги попрямувала надалі по першому шляху розвитку. Цим вона відкрила можливості до зміни полісної сутності свого суспільства та зазнала руйнації полісу. Її варіант розвитку подібний до того, яким рушила Римська держава, що в процесі збільшення своєї території вийшла за межі полісного масштабу. Таким шляхом в Римі було, подібно до Спарти, зруйновано полісне суспільство, що спричинило в подальшому відмову від політичного ладу республіки та встановлення імперії.

в Греції противників. Спарта посилює намір взяти Афіни під свій контроль.

Тож слід зазначити, що період другої половини V ст. до н.е. характерний низкою змін, комплексом процесів, які стали чинниками посилення кризового стану Афінського полісного колективу та обумовили поразку держави у війні та, як наслідок, кризу й падіння афінської демократії. Навіть за умов поновлення у подальшому демократії в Афінах, кінець V ст. до н.е. мав для полісу фатальні наслідки, бо було підірвано саме його підґрунтя: суспільні, політичні та економічні основи демократії. Наступне століття, тобто перед елліністичний період, стало підтвердженням цього сумного висновку. Для більш повного та глибокого розуміння напряму еволюції суспільних та економічних процесів в Афінській державі V ст. до н.е., слід звернутися до аналізу витоків цих процесів, які слід шукати в першій половині V ст. до н.е., основним змістом якого стали греко-перські (мідійські) війни.

Най суттєвим наслідком перемоги греків у мідійських війнах було посилення еллінських полісів і насамперед Афін. З цієї війни поліс вийшов з потужним військово-морським флотом, лідером Архі (Першого Афінського морського союзу), що робило його безсумнівним політичним лідером всієї Еллади. Для Афін припинення воєнних дій давало можливість спрямувати зусилля та державні кошти на зміцнення своєї гегемонії як в Афінському морському союзі, так і по всій країні в цілому. Крім того з'явилася можливість повніше задовольнити внутрішні потреби держави та громадянського колективу. Найбільш звичною точкою зору вважається те, що перемога в греко-перських («мідійських») війнах спричинила посилення активності афінського демосу, який усвідомив свою роль у здобутій перемозі і мав тепер підстави бажати посилення своєї політичної ваги. Це зрештою привело до влади політичних вождів демосу та змусило аристократію та її лідерів потіснитися від державного кормила. Тому друга половина п'ятого століття до н.е. стала періодом розквіту афінської демократії.

При цьому аристократію не варто вважати апіорно політичною силою, ворожою

до демократичного режиму. Її місце та роль у встановленні та розвитку демократії, зокрема Афінської демократії, становить одну з найскладніших проблем. Аристократії належала влада на початку періоду демократичних перетворень. Як відомо, боротьба з політичним пануванням аристократії складала сутність процесу становлення демократичної держави в Афінах протягом VI ст. до н.е. Кінцева перемога демосу в цій боротьбі, як переконані дослідники, обумовлена тим, що афінська аристократія не змогла об'єднати свої сили. Для неї на той час суперництво між родами стало звичним, майже традиційним настільки, що аристократи не змогли вчасно відчутти загрозу своїй могутності та політичному впливу, яка народжувалася з боку демосу. Більше того, в запеклій міжродовій боротьбі аристократи часто самі закликали маси народу до участі в своїх чварах. Це сприяло зростанню народної самосвідомості, та в кінцевому рахунку, привело до падіння аристократичного режиму.¹ Панування аристократії зберігалось, до поки народ визнавав, що аристократи по праву керують суспільством, що вони – є ἀριστοί (найкращі) в цьому суспільстві. Разом із тим, розвиток товарно-грошових відносин обумовлював майнове розшарування не лише в середовищі демосу, але також впливав на розшарування панівних верств суспільства – аристократичних верств. Представники збіднілих родів, залишаючи родові маєтки, опинялися в місті. Там вони приєднувалися до опозиції по відношенню до старої родової знаті. Прагнення представників аристократії знайти своє місце в політичному середовищі, яке змінювалося, переживало трансформації під впливом суспільно-економічних процесів, просувало їх на позиції лідерів демократичного руху. Освіченість та енергійність таких лідерів знатного походження приваблювали до них широкі верстви демосу. Так, за власною ініціативою чи за бажанням демосу, ці представники аристократії ставали ініціаторами перетворень суспільних відносин в громадянському колективі. Так,

¹ Див. Андреев Ю.В. Раннегреческий полис, с. 104, Кошеленко Г.А. О некоторых проблемах становления и развития государственности в древней Греции. С.45; Jeffery L.H. Archaic Greece. The City-States c. 700-500 B.C. New York, 1976. P.94.

ватажками демосу в політичній боротьбі ставали переважно представники аристократії. Можна навіть припустити, що протягом класичного періоду *не аристократія втрачала свої права, а демос підносився до рівня політичної ваги аристократії*.

На середину V ст. до н.е., на думку С. Я. Лур'є, більшість незаможної частини громадянського колективу складалася з люмпенізованого населення.¹ Люмпенізація демосу пояснювалася економічним підривом індивідуального господарства, особливо в сфері сільськогосподарського виробництва.

Напевно, ці обставини обумовили політику Перикла. Звісно він орієнтувався на інтереси не самого демосу, а на інтереси поліса в цілому. Та, оскільки демос складав собою більшість населення полісу, логіка послідовної політичної позиції Перикла диктувала відтворювати в політиці держави інтереси демосу. Політична влада сама по собі, її здобуття, не є кінцевою метою *видатного політика*, а стає лише засобом для реалізації інтересів певних суспільних верств. Тому Перикл, досягнувши верховної влади в Афінійській державі, спрямував свою енергію та політичну волю на посилення цієї держави, що було, на його думку, засобом реалізації інтересів не лише демосу, а й більш широких верств. Результатом такої реалізації стає, знов таки, посилення держави. «Я дотримуюсь тієї думки, що добробут цілої держави, якщо вона прямує правильним шляхом, більш вигідний для приватних осіб, ніж добробут окремих громадян при занепаді всієї держави в цілому», – висловлювався Перикл в одній зі своїх промов (Thuc. II, 60, 2). Тож існування полісної держави неминуче спиралося на рівновагу сил між демосом та аристократією. Політика Перикла, цілком відповідала інтересам широких верств вільного населення, та мала повний успіх протягом близько півтора десятиліття.

Вся повнота його влади могла бути реалізована тільки через демократичний устрій, тому для Перикла характерним є дбання про подальший розвиток демократії. Це потребувало значних фінансових витрат. Значних витрат потребувала також допомога бідним

верствам у вигляді народних та державних святкувань Свята проводилися й раніше, та за часів Перикла їхня кількість значно зросла. Участь у таких святах згуртовувало громадянський колектив, посилювала відчуття єдності з рідним полісом. Численні роздачі та пригощення на святах дозволяли демосу отримати частину державних доходів.

Таке зростання фінансових витрат спричинило певні заходи афінян в міжнародній політиці. Скарбницю Афінійського морського союзу переміщують з Делосу в Афіни, під приводом більш надійного її захисту (454 р. до н.е.).

Афіни використовують переваги свого лідерства в союзі для розвитку зовнішньої торгівлі та перемоги в боротьбі з торговими конкурентами. З часів утворення Делоської симмахії головні ринки Греції пересуваються до Сицилії, Іспанії до Кирени на Півночі Африки та у басейн Евксинського Понту. Афіни стають гегемоном на всьому Егейському морі. На Балканському півострові лідерство переходить до потужних торгових полісів Коринфу та Мегари. Могутність Афіній, як лідера потужного об'єднання великого числа грецьких полісів, суттєво зростає. Через це, а також завдяки вигідному географічному положенню Афіній, посередницька торгівля в басейні Середземного моря зосереджується в руках афінійських купців. Іще з першої половини V ст. до н.е., після перемоги у греко-перських війнах, афінійський порт Пірей почав розбудовуватися високими темпами. Він стає важливим пунктом посередницької торгівлі між країнами Близького Сходу та Малої Азії з одного боку та Великою Грецією, Іспанією з іншого. На середину V ст. до н.е. Пірей перетворюється на транзитний пункт, через який проходить велика маса різноманітних товарів з усіх країн, не лише Середземномор'я, а й взагалі всього стародавнього світу. Цьому сприяло також лідерство Афіній в Делоському союзі. Використовуючи своє панівне становище сильної морської держави, Афіни концентрують торговельні операції в Піреї. Афінійська держава стягала мито з усіх торговельних операцій. Отже державний фіск мав свій прибуток. За деякими даними в середині V ст. до н.е. щорічний товарообіг Пірею сягав

¹ С. Лур'є С.Я. История Греции СПб., 1993. С.357.

велетенської суми – двох тисяч талантів. За свідченням одного з античних авторів, афіняни активно використовували своє положення морського володаря. «З еллінів та варварів, лише афіняни можуть бути багатими. Бо ж, якщо будь-яке місто багате на корабельний ліс, куди воно буде збувати його, якщо не переконає морських володарів купувати його? Якщо будь-яке місто буде багатим на залізо мідь, або льон, куди воно буде збувати все це окрім володарів моря (тобто афінян – С.Г.)? З цієї ж причини ми маємо від одного поліса дерево, від іншого – залізо, від третього – мідь, від четвертого – льняну матерію, від п'ятого – віск тощо» (Псевдо-Ксенофонт. Афіньська політія. II.11).

Ще один автор, Ксенофонт, у своєму творі «Про прибутки», відзначає вигідність географічного положення Афін. «Афіни – пише він, – з точки зору морської торгівлі та судноплавства – найбажане та прибуткове місто. Перш за все, він має чудові безпечні гавані, де можна зупинитися під час бурі. Потім, у більшій частині інших міст щоразу доводиться брати новий крам, оскільки монета цих міст зовсім не дієва за їхніми межами, в Афінах же є не лише безліч предметів для завантаження корабля, але в разі, якщо торговець не забажає навантажувати корабель новим товаром замість свого, то може вести найчистіший товар (гроші), оскільки, де б він не продав афінське срібло, він усюди отримає більше» (Ксенофонт. Про прибутки, III). Зовнішня торгівля базувалася на різниці в цінах на одні й ті ж самі товари в різних районах Середземномор'я. Причиною такої розбіжності стали недостатньо міцні економічні зв'язки між країнами, що торгували між собою та неоднаковими рівнями їх суспільно-економічного розвитку. Найбільшого розвитку набула морська торгівля оскільки перевезення суходелом були значно складніші та більш коштовними. Проте, слабкий технічний рівень розвитку мореплавства дещо стримував морську торгівлю. За V ст. до н.е. найбільші вантажні кораблі не брали на борт більше як 360 тон вантажу. Навіть трієри являли собою всього лише великі човни, які боялися сильної хитавиці, отже будь-якої негоди на морі. Плавання

зберігало обережний характер. За рідким виключенням, воно залишалося каботажним. Морські торгові шляхи залишалися окільними а тому довгими. Сполучення по морю відбувалося лише у сприятливі сезони року. Але це не заперечує того, що перевезення товарів морем було значно вигіднішою та більш дешевою справою, порівняно із суходільними торговими шляхами. Ризик при перевезенні товарів морем компенсувався низькою собівартістю. Під час торгівлі у віддалених морях, наприклад Евксинському Понті, чи Адріатичному морі, прибуток сягав понад 100%. Торгівля в Егейському морі надавала можливість прибутку 25-30%. Різницю утворювала ціна ризику. Значним чинником, що перешкоджав морській торгівлі залишалося піратство. Але навіть морська могутність Афін не дозволила покінчити з піратством остаточно. Надто сприятливими були соціальні умови, які підштовхували нових шукачів пригод до морського розбою. Надто спокусливою та легкою здобиччю були купецькі торгові каравани чи окремі судна. Навіть окремі успіхи та окремі перемоги в боротьбі з морським розбоем не вирішували проблеми в цілому.

У торгівлю втягувалися різні верстви населення. Крупна торгівля не вичерпувала всієї комерційної діяльності афінян та й греків загалом. Важливе місце в господарському житті посідала торгівля вроздріб. Вона поширювалася переважно на ринках. На сьогодні нам відомі принаймні два великих ринки в Афінах V ст. до н.е. – у Пірею, та в самих Афінах, на північному заході від Ареопагу.¹

Афінський демократичний уряд приділяв значну увагу розвитку торгівлі. За свідченням Аристотеля, питання про постачання міста хлібом щорічно обговорювався на Народних зборах, рівно як і питання захисту країни. (Arist. Polit., 43)

Під тиском воєнних витрат Афінська держава змушена була вдатися до кредитів. Кредиторами, окрім великих лихварів, переважним чином виступали храми. Протягом перших 10 років Пелопоннеської війни держава взяла в аттичних храмів позику загальною

¹ Сергеев В. С. История Древней Греции. М.-СПб.: Полигон, 2008. С.392.

сумою 800 талентів. Запровадження в обіг значної кількості дорогоцінних металів викликало неминуче падіння їхньої вартості. Наслідком цього стало зростання цін. Міра ячменю, яка коштувала на початку VI ст. до н.е. одну драхму, наприкінці війни подорожчала вдвічі. Міра пшениці коштувала три драхми. Ще більш ускладнилася справа з цінами на худобу. Аттика не імпортувала худоби, а зростання власного населення спричиняло подорожчання м'яса. Навіть при тому, що греки в повсякденному житті багато м'яса не вживали¹, тим не менше воно стрімко дорожчало через зростання населення, та як наслідок, позначилося відставання розвитку скотарства від землеробства. За період війни баранина подорожчала у 50-100 разів.

Зростання кількості срібла в обігу значно полегшило отримання кредитів дорогоцінними металами. За такої ситуації можна було очікувати зниження відсотків по кредитах. В цілому це була сприятлива тенденція для середнього селянства. На випадок поганого врожаю зерна, до Аттики можна було імпортувати хліб у необмеженій кількості, селяни, отримавши кредит, мали можливість купувати імпортоване зерно для прогонування та для засівання майбутнього врожаю. Але всупереч очікуванням, кредитні ставки знижувалися дуже повільно. Через розвиток ремісничого виробництва зростала потреба в капіталах, тому зберігався високий попит на кредити. Можливість тримати високу ставку по кредитах забезпечувалася ще тим, що в Аттиці було відсутнє будь-яке регулювання чи обмеження кредитних ставок. Певний моральний тиск на лихварів, звісно, чинило засудження лихварства з боку громадської думки. Проте високий рівень ставок опосередковано свідчив про високий прибуток в ремісничому виробництві. Високий прибуток міг досягатися, за тих умов, лише великою тривалістю робочого часу та низькою зарплатнею. Це робило економічно вигідним використання у виробництві рабської робочої сили. Так створювалася ще одна передумова рентабельності рабської праці в ремісничому виробництві. Ціни на

¹ Див. Античная цивилизация. Под ред. В.Д. Блаватського. М.: Наука, 1973. С.105.

продукцію ремесла лишаються значно вищими від цін на продукти землеробства. Ці дві обставини: висока рентабельність та можливість тримати високі ціни на продукцію ремісництва, створювали об'єктивні передумови для поширення рабської праці в ремеслі. На період війни рабська праця в ремеслі майже цілком витісняє найману працю вільних робітників. Таким чином розвивалися тенденції з витіснення найманої праці вільних громадян зі сфери виробництва.

Порівняно з торгівлею землеробство, як бачимо, було менш прибутковою справою, проте вкладання грошей в нерухомість було більш надійним ніж в рухоме майно. Це знаходило вираз, передусім, в придбанні власності. Орендування зберігалось вимушено, під тиском законів, які забороняли метойкам купувати землю. Розміри орендних ставок в Аттиці, при найманні маєтків, одразу ж після Пелопоннеської війни становили 8% від прибутку. Оренда міських будинків не поступалася розміром ренти сільському маєтку. Висока земельна рента та відсотки по кредитах, звісно зменшували прибуток з капіталу. Тому доля заробітку для найманих робітників мала залишатися невеликою.²

Розвиток діяльності трапедзитів сприяв поширенню розміну та збереженню грошей. Складається практика переказу грошей через трапедзитів для запобігання небезпеці при перевезенні грошей на далекі відстані. Фінансові операції, що їх здійснювали грецькі трапедзити, були численними та різноманітними. Вони сягали значних масштабів, як для Греції. Поступово лавки міняйл перетворювалися на своєрідні банківські контори. Лихварі набували значної соціальної ваги в полісному суспільстві. Грошові суми не лежали мертвим вантажем, а віддавалися в позики під відсотки, частинами вкладалися в торговельні операції. Держава стає зацікавленою в зростанні

² Найбільш важкою та не вигідною була наймана праця гребців на трієрах. Окрім небезпеки, з якою вона була пов'язана, платня для гребців була низькою. Вона становила лише 3 оболі. Проте, під час війни за таку платню тисячі охочих наймалися гребцями. Щоправда, в далеких експедиціях платня була вищою. Так, під час експедиції на Сицилію в 415 р. до н.е., гребцям платили по одній драхмі – тобто 6 оболів.

кількості багатих та заможних верств громадян, які могли бути корисними для держави. Найбагатші з трапедзитів, які були здебільшого метойками, стали отримувати афінське громадянство (подібно до метойка Пасіона). Тепер їхнім обов'язком стає, в порядку виконання літургії, вносити пожертвування на будівництво трієр, закупівлю зброї, обладунків на потреби держави.¹ Така політика Перикла дозволяла йому виконати свою місію – здобути якомога більше коштів для громадян шляхом притягнення багатих співгромадян до священного обов'язку, та одночасно з тим, засобом експлуатації решти населення: рабів, метойків та в решті афінських союзників.²

Це зміцнювало його владу та авторитет настільки, що тривалий час політик був не досяжний для атак своїх політичних опонентів. Із цілком зрозумілих причин, не лише прибічники олігархії, але також демократи були занепокоєні постійним продовженням перебування Перикла на вищій державній посаді. Тривале, протягом 15 років, перебування Перикла першим стратегом Афінської держави дійсно було порушенням демократичних принципів. Але мусимо визнати, що такий стан речей, як не дивно, був на користь саме демократії. Серед демократичних лідерів на той час не було гідної альтернативи цьому видатному політику. Тож, послідовне виконання цього принципу обмеження влади Перикла одним терміном, було б на користь антидемократичних кіл. *Так ми бачимо, що послідовний розвиток демократії в античному полісі врешті може призвести до заперечення її основних принципів.* Можна припустити, що виникнення ситуації, за якої демократичні закони стають перешкодою на шляху розвитку самої демократії, є свідченням початку кризи демократії в Афінах. Для подальшого розвитку демократичних перетворень слід було, або відмовитися від демократії, або погодитися на її обмеження³. В іншому випадку, послідовний, стихійний розвиток демократії неминуче мав завершився її переродженням, втрати її сутності. Скоріше за все, цей процес

погрожував установленням охлократії чи анархії. Одночасно з еволюцією суспільних відносин відбувався розвиток міста, як центру споживання, місця зосередження торгівлі та ремесла. Оскільки розвиток ремесла і торгівлі створює в суспільстві тенденцію до динаміки, це стає небезпечним для полісного організму, бо спричиняє майнове розшарування громадянського колективу землевласників, яким поліс був за своєю сутністю. Розвиток міста, як суспільного організму починає деформувати полісну структуру⁴. Зосередження в місті значного числа метойків, як вже згадувалося, їхня концентрація в галузі ремісництва та торгівлі, забезпечувала зосередження питомої ваги фінансових коштів в руках людей, які стояли поза громадянським колективом. Відчуваючи небезпеку такої тенденції, поліс створює перешкоди розвиткові ремесла. Ми маємо приклади законодавчого обмеження права на громадянство людей, які зайняті ремісництвом. Заняття ремеслом в V ст. до н.е. було непрестижним. Так поліс, як колектив землеробів стихійно опирається руйнівним тенденціям.

Вступ цивілізації античної Греції у класичну форму розвитку рабовласництва фундаментальним чином вплинув на економічні та суспільні процеси в полісному організмі. Особисте збагачення певних верств громадянського суспільства спричиняло активне залучення рабської праці до приватних господарств, як в ремісничому так і в сільському виробництві. Поширення рабської праці у виробництві, особливо за умов класичної форми рабства, сприяє економічному зміцненню великих аграрних господарств. В умовах розвитку приватних аграрних маєтків, які дозволяють утриматися в межах рентабельності, такі господарства підносять свою конкурентоспроможність.

Підриву конкурентної спроможності селянських господарств сприяло зростання імпорту хліба. Ця тенденція спостерігалася протягом усього V ст. до н.е. На жаль, ми володіємо відомостями про обсяг імпорту зернових лише на IV ст. до н.е. Згідно із ними, Аттика тоді імпортувала щорічно до 800 тис.

¹ Сергєєв В. С. 392.

² Корзун Л. С. 31.

³ Там само. С. 33.

⁴ Кошеленко Г.А. Там само. С. 22.

медимнів. Індивідуальні господарства не були спроможні боротися з такою конкуренцією через низьку технічну озброєність. Знаряддя орного землеробства майже не змінилися з гомерівських часів, додався лише металевий лемех. Обмолот зерна здійснювався, як і раніше, за допомогою худоби. Вдосконалень у сільському господарстві майже не запроваджувалося – й надалі застосовувалася двопільна система. Через це продуктивність селянських господарств майже не зростала. Та про неї ніхто і не дбав. В землеволодінні переважали дрібні земельні ділянки. Причини цього ми вкажемо нижче. Це ускладнювало запровадження технічних вдосконалень. Як сукупний наслідок такого становища – низька продуктивність середніх та дрібних індивідуальних господарств. Поряд із цим зростання рентабельності великих господарств мало неминучі наслідки. Починається закономірне витіснення з ринку індивідуальних середніх селянських господарств та їх розорення. Хоча, цей процес дещо уповільнювався через відносно високу собівартість транспортування зерна. Цей чинник спричиняв зростання собівартості зерна та, звісно, зростання його ціни на внутрішньому ринку. Такі обставини стримували зростання імпорту зерна.

Незважаючи на порівняно невисоку продуктивність селянських господарств, Атика щороку виготовляла близько 400 тис. медимнів ячменю¹. Виробництво продуктів виноробства та вирощування оливок зберігає рентабельність, бо залишається конкурентоспроможним по всьому Егейському басейні. Це, порівняно висока продуктивність, яка, тим не менше, не покривала внутрішніх потреб Афінської держави. *Отже закономірний розвиток рабовласницьких відносин в межах відносно невеликого полісного громадянського колективу, спричиняє руйнацію індивідуальних господарств значної частини громадян-землевласників.* Такі процеси, звісно, позначаються на всіх сторонах життя полісного організму. Але, найбільш згубно вони позначилися на економічній основі полісного суспільства, бо призвели до підриву її соціаль-

ної основи – середніх верств громадянства. Що стосується нижчих верств громадянства, то їхнє матеріальне становище завжди було важким. Від архаїчної доби, часів складання громадянського колективу, в полісі точилася боротьба широких верств демосу за покращення свого майнового становища. Боротьба за скасування боргів, хлібні та грошові роздачі з боку держави було головною метою цієї боротьби. Обмежена, низька платня за найману працю тримала працівників на незаможному рівні. Рівень оплати – 2-3 оболи в день, не дозволяв задовольняти ніяких матеріальних потреб, окрім нагальних. Ці обставини створювали, окрім інших наслідків, передумови появи найманництва, як характерної особливості періоду Пелопоннеської війни. Трудові верстви громадянського колективу підштовхували до нужденності, вдавалися до будь-якої можливості підробітку. Протягом усієї війни вільні громадяни, що належали до нижчих майнових розрядів, наймалися гребцями. Середні верстви вербувалися найманцями у війська, як своєї держави, так і за її межами.

Все більше число заможних та багатих громадян, як громадян так і метойків, відчуваючи обтяжливе зростання своїх громадянських обов'язків у вигляді літургій, прагнули вийти з під контролю над своїм майном з боку полісної держави. Як вказує В. Н. Андреев, у другій половині V ст. до н.е. виникає, а в наступному столітті посилюється тенденція приховування від держави справжнього розміру свого майна, у зв'язку з розкладанням прямого податку – ейсфори, та з метою ухилення від літургій². Значну частину багатства заможні верстви переводять з, так званого «видимого» у «невидиме» майно, тобто з форми нерухокої власності у грошову, яка важко піддається обліку. Для цього заможні афінські громадяни переводять більшу частину майна в гроші, які приховують під виглядом грошової позики, ховають від суспільства гроші, віддаючи їх на зберігання трапедзитах. В. Н. Андреев вважає навіть, що за подібне утримання грошей трапедзитами не сплачували відсотки кредиторам.

¹ Ці показники наводить Ю.Белох, не посилаючись на будь-які джерела (Белох Ю. С.332.).

² Андреев В.Н., 21-43.

Звісно, певна частина грошей вкладалися у нерухомість, в купівлю рабів, меблювання тощо. Проте грошова частина, за переконанням більшості дослідників (Л. М. Глускіної, В. Н. Андрєєва, Бєка) переважає над нерухомим майном.¹ При цьому нерухома частина майна в Аттиці, на думку більшості дослідників, не являла собою суцільного масиву земельних володінь. *Тобто в Афінському полісі не відбувалося концентрації земельних володінь, які б перетворювалися на латифундії.* Велике землеволодіння формувалося у вигляді скуповування територіально розрізнених земельних ділянок. Таке накопичення нерухомості, звісно, не могло забезпечити покращення ефективності експлуатації землі. Тому збільшення землеволодіння, що складалося з таких подроблених ділянок з певної межі ставало економічно не вигідним. За таких умов економічна система полісу набувала застійного характеру, вона втрачає потенціальну можливість розвитку. І дійсно в жодному джерелі не знайти свідчень про вдосконалення знарядь праці, поширення виробництва, піднесення економічної ефективності економіки. Тому багатство не сприяло економічному розвитку, навіть тоді, коли гроші вкладалися у засоби виробництва.

Розвиток товарно-грошових відносин стимулював зростання товарного характеру всієї економіки Афін. В господарстві поступово зникають ознаки її колись натурального характеру. На другий план відсувається традиція вимірювати багатство ваговою мірою вартості – медимнами. В середині століття суспільство відмовляється від критеріїв оцінки майна, ухвалених Солоном. Відтепер до першого розряду п'ятисотмірників зараховують не за надходженням річного прибутку в 500 медимнів, а за володіння майном, вартістю в один талант.

Так, сама економічна система давньогрецького полісу створювала нестійкість, мобільність структури приватного багатства в Афінах. Заможні афіняни не були органічними додатками до свого майна. Вони ставали просто власниками багатства, склад і джерело якого важко було визначити. Майно

¹ Там само. С.31.

постійно змінювало свою форму, перепливало з «майнової» у «грошову», вислизало з під контролю громадянського колективу тощо.

Втрата почуття вірності громадянському обов'язку була не найгіршим наслідком загального процесу кризи та руйнування полісної системи. Починається девальвація полісної системи моральних цінностей, що, як правило є однією з перших ознак початку кризи суспільної системи.

У відповідь на ці тенденції, держава намагається, при визначенні критерію для надання громадянства, брати в обрахунок не лише володіння землею, а також рухоме майно. Податки, які було колись запроваджено Пейсистратидами у натуральній формі, тепер стягуються також у грошовій. Форос, який збирався з членів Морського союзу, тепер виплачується виключно у грошовій формі.

Проте середні за майновим станом, громадяни в період розквіту демократії не полишали заняття ремеслом. Розвиток ремесла диктувався міркуваннями зовнішньої політики, наприклад створенням Архе. В V ст. до н. е. афінський демократичний уряд заохочував вільну працю. Він залучав афінських громадян до праці за наймом на будівництво громадських споруд. Так, в період, який нас цікавить, число рабів, що працювали на великих громадських будівництвах, скоротилося до чверті від загального числа робітників. При спорудженні Ерехтейона раби також складали не більше від чверті всіх робітників². Дехто з дослідників (напр. В. Коннор) вважають, що основою політичного ладу Афін був союз між громадянами-моряками та ремісниками і торгівельними верствами. Це було головним наслідком залучення значного числа метойків до імміграції до Афін. Так створюється протиріччя між напрямом розвитку полісного організму та розвитком міста, як економічної структури.

Навряд чи можна безумовно підтримати В. Коннора. Поліс залишався полісом, навіть в умовах найвищого етапу суспільного та економічного розвитку. Ніяк не заперечуючи значення торгово-ремісничих верств в економіці Афін, ми гадаємо, що питому вагу в

² Сергєєв В.С. С.386.

громадянському колективі складала верстви середнього селянства. Можна припустити, що *економічне руйнування саме індивідуальних селянських господарств було лейтмотивом подальшої еволюції Афінського полісу.*

Звісно, це ніяк не заперечує місця та питомої ваги торгово-ремісничих верств громадянського населення. Особливості економіки Афінського полісу, її спрямованість на зовнішній експорт продукції сільського господарства, зрештою військово-морську могутність держави обумовлювали важливе місце та значення торгово-ремісничих верств в економіці полісу.

В середині V ст. до н.е. зовнішня торгівля Афін переорієнтовується зі сходу на протилежний напрям – до західних колоній, до Великої Греції. Після греко-перських війн, коли для торгівлі Балканських держав іонічні ринки частково закриваються, пошук нових ринків збуту ремісничої та частково аграрної продукції природним чином приводить до повороту торгових інтересів Афін у західному напрямі.¹ В торгівлі з Великою Грецією, неприсмну конкуренцію Афінам складала Коринф та Егіна. Ця обставина зіграла свою роль в майбутньому, під час подій Пелопоннеської війни. Конкуренцію з боку Егіни вдалося остаточно зламати в 431 р. до н.е. Це надало Афінам гегемонію в морській торгівлі на період аж до македонських завоювань. Афіни, напередодні війни, набувають монополії також у посередницькій торгівлі між Сходом та Заходом в басейні Середземного моря. Морська посередницька торгівля приносила Афінам щорічно до 36 талантів срібла лише від торгового мита, яке збиралося з гаваней Пірею. Навіть в розпал подій війни, в 414 р. до н.е. торгівельний обіг Пірею дорівнював 30-40 тис. талантів від експортних та імпорتنих операцій.² Це природним чином обумовлювало велику

¹ В цьому контексті цікавою видається думка Ю.Белоха. Він вважає, що грецькі поліси півдня Італії та Сицилії забезпечили своє економічне зростання за рахунок родючості землі в цьому регіоні. (див. Белоха Ю. Греческая история в 2 т. Т.1. С. 323.) На думку Белоха Ю. гавані грецької метрополії значно вигрвали в порівнянні з Іонією, чим викликали зустрічний інтерес полісів Великої Греції.

² Белоха Ю. Т.1. С.324.

питому вагу в громадському житті тієї частини афінського демосу, яка була причетною до морської торгівлі.

У сільському господарстві переважала праця вільних виробників. Рабська праця запроваджувалася тут значно повільніше, ніж у ремісничому виробництві. Це пояснюється тим, що рабська праця в аграрному секторі господарювання виявлялася нерентабельною. Особливо це було справедливим для індивідуальних середніх та дрібних селянських приватних господарств. Кам'яниста, мало родюча земля вимагала пильного та ретельного догляду за посівами. Використання рабської, підневільної праці в такій тонкій та відповідальній справі було неможливим. Отже праця вільних робітників залишалася переважаючою протягом всього класичного періоду. Врахуємо, що домінуючою формою аттичного землеволодіння залишалося дрібне та середнє селянське господарство, де на ділянках працював сам селянин з 1-2 своїми рабами. Роль сільського господарства для забезпечення внутрішніх потреб Аттики залишалася виключно важливою, незважаючи на імпорту зернових. Мабуть цим і пояснюється така дивна та своєрідна особливість полісної ідеології: незважаючи на зневажливе в цілому ставлення еллінів до фізичної праці, в літературі того часу можна зустріти чимало випадків схвальних відгуків на адресу праці землероба. Так, Ксенофонт у своїх працях «Про прибутки» та «Домострой» надає низку порад на тему, як поповнити державну скарбницю та підняти добробут народу. Він розглядає ремесло, як заняття нижчого ґатунку, а землеробство та сільське господарство в цілому він оцінює дуже високо. «Навіть дуже удачливі люди не можуть обійтися без землеробства. Це заняття надає їм приємність, примножує дім, тренує тіло так, що воно стає придатним до всього, що гідно вільної людини... Земля спонукає землеробів також захищати країну зі зброєю в руках, тому що хліб, що виробляє вона, легко може стати здобиччю переможців»(Ксен. «Домострой»V,1-17)

Оскільки багатство в Афінському громадянському колективі продовжує концентруватися, переважно в грошовій, а не в майновій

формі, ми погоджуємося з думкою В. Н. Андрєєва відносно того, що такі процеси мали надати афінській економіці рухливого характеру. Наслідком цього стає відносна плинність, нестабільність майнових відносин в полісному суспільстві. Склад заможних верств населення набуває аморфного, нестійкого характеру. При цьому, нагадаємо, значна частина торгівлі, торгівельного капіталу, багатства перебувала в руках метойків, тобто за межами громадянського колективу. Саме на верстви метойків припадає питома вага «невидимого» за формою втілення, майна. Таке протиріччя породжує кризові процеси в державі. В афінському полісі ця криза співпадає в часі з Пелопоннеською війною, трохи випереджуючи її початок. В наступному столітті вказані тенденції розгорнуться в кризу всієї полісної системи. А поки що, в останню чверть V ст. до н.е. це були тільки початкові ознаки майбутнього глобального струсу. Ця криза була породженням протиріччя, яке визначається як конфлікт між традиційною структурою полісу та його економічним розвитком, що переріс межі полісу. Для Афін це мало фатальні наслідки, бо Пелопоннеська війна загострила, посилила всі протиріччя в громадянському колективі та додала нові: протиріччя між великими рабовласниками та широкими верствами трудового населення. Війна потребувала величезних витрат коштів, що послаблювало державу та погіршувало становище громадян. Ці протиріччя, як відомо, знайшли своє відтворення в запеклій політичній боротьбі між демократами та олігархами, яка точилася ще від початку VI ст. до н.е.

Фукідід, афінянин, син Олора, не шкодує барвистих висловлювань для звинувачення демократів: «Проте війна, яку я змальовую (тобто Пелопоннеська, прим. Г. С.) тривала довше і породила бідування, яких Еллада ніколи не переживала протягом такого тривалого часу; ніколи не було взято і зруйновано стільки міст, а ні у війні з варварами, а ні в міжусобних війнах Еллінів: в багатьох містах навіть усі жителі були винищені і вони заселялися новими. Ніколи не було стільки вигнанців, стільки пролитої крові, ні в битвах, а ні в народних заворушеннях... Справжня

причина, про яку зберігали цілковите мовчання була, на мою думку, могутність, якої досягли Афіняни та страх, який викликали вони в Лакедемонців...» (Фукідід, I, 23). Таким чином, Фукідід вбачає причини війни в гегемонії над Елладою, якої прагнули Афіни. Не прямо, але за послідовною логікою, це звинувачення було спрямовано проти Перикла, чия політика була орієнтована на досягнення панеллінської гегемонії Афін. Проте ця політика мала об'єктивними наслідками зміцнення соціальної опори демократії, оскільки зміцнювала майнове становище демосу. Вона сприяла подальшій демократизації політичного життя. Оскільки ж політика олігархів суперечила інтересам широких верств громадянського населення, то вона зазнала неминучої поразки.¹

Тож послідовний розвиток демократичних принципів побудови полісного колективу, як ми вже побачили, неминуче заводив афінську державу до кризового глухого кута. З одного боку, розвиток демократії сприяв економічному розвитку поліса. Наслідком такого розвитку було посилення майнового розшарування громадян. Але з іншого боку, в майбутньому це призведе до залучення земельної власності до товарного обігу й посилення майнового розшарування серед громадян. Перетворення землі на товар матиме руйнівні наслідки для полісної держави, стане однією з ознак кризи полісної системи.

Таким чином, усі згадані тенденції та процеси, які співпали в часі наприкінці V ст. до н.е., об'єдналися в загальний вектор еволюційного руху Афінського полісного суспільства і спричинили зрушення суспільного та економічного розвитку в напрямі пошуку відносно «полегшеного» виходу з кризового стану. Це породило тенденції паразитування за рахунок союзників.

Такі своєрідні явища та тенденції в розвитку афінської держави викликали непокоєння та незадоволення, як союзників так і ворогів афінської держави. Дедалі все більше загострюються міждержавні відносини не лише на самих Балканах, але також по всьому регіону Східного Середземномор'я. Наслідками цього стане концентрація та згуртування

¹ Корзун М. С. Социально-политическая борьба в Афинах в 444-425 гг. до н.е. Минск: Изд-во БГУ, 1975. С. 29.

Пелопоннеського та криза Афінського морського союзів.

Поразка лідерів олігархічних політичних угруповань порушила рівновагу у протистоянні олігархії та демократії в полісі. Поширення практики остракізму, як засобу розправи з непересічними громадянами, розгул охлократії тримав видатних політиків та стратегів в жаху перед демосом. Відсутність стійкого керівництва воєнними діями, постійні зміни стратегів мали згубні наслідки. Сицилійська експедиція, її наслідки є достатньо характерними для такого стану суспільства. Показним у цьому відношенні також став судовий процес над стратегами-переможцями в битві при Аргінузьких островах. Більше ніколи до кінця війни афіняни не здобули воєнного успіху.

З усього, що було сказано вище, ми бачимо, що суспільні та політичні процеси в полісному суспільстві мали комплексний, багатofакторний характер. Їх розвиток неминуче підсував суспільство до болючого внутрішнього конфлікту в громадянському колективі. Одночасно еволюція демократії призводила до порушення самих демократичних принципів та підводила суспільство до кризового безвихідного становища. Як відомо в подальші століття антична цивілізація так і не знайшла виходу з кризи полісної системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Аристотель. Политика. Афинская полития / пер. С. И. Радцига. М., 1997. С. 271–343.
2. Ксенофонт. Сократические сочинения / пер. С. И. Соболевского. СПб., 1993.
3. Псевдо-Ксенофонт. Афинская полития / пер. С. И. Радцига. М.: Соцэргиз, 1937.
4. Фукидид. История / пер. Ф. Г. Мищенко. СПб., 1994. Т. 1-2.
5. Античная цивилизация / под ред. В. Д. Блаватського М.: Наука, 1973. С. 105.
6. Андреев Ю. В. Раннегреческий полис. С. 104.
7. Белох Ю. История Греции: пер. с нем. М., 2009. Т. 1-2.
8. Глускина Л. М. Проблемы социально-экономической истории Афин IV в. до н.э. Л., 1975.
9. Корзун М. С. Социально-политическая борьба в Афинах в 444-425 гг. до н.э. Минск: Изд-во БГУ, 1975. 160 с.
10. Кошеленко Г. А. О некоторых проблемах становления и развития государственности в древней Греции. М., 1987.
11. Кошеленко Г. А. Полис и город: к постановке проблемы // *Вестник древней истории*. 1980. № 1.
12. Лурье С. Я. История Греции. СПб., 1993.
13. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації. Київ: Либідь. 1996. С. 184.
14. Сергеев В. С. История Древней Греции. М.-СПб.: Полигон, 2008.
15. Böckh August («Der Staatshaltung der Athener»). Derlin, 1817.
16. Jeffery L. H. Archaic Greece. The City-States. New York, 1976. P. 94.

Роман Кучма,

Київський університет імені Бориса Грінченка

СИСТЕМА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ РИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ ПІД ЧАС РУЙНАЦІЇ ПОЛІСНОЇ СТРУКТУРИ

Криза полісної системи, що знайшла свій вияв у вигляді кризи республіки, докорінно змінила політичну систему Римської держави. Станом на середину I ст. до н. е. політичний устрій Риму зазнав значних змін. Від моменту становлення республіки після вигнання Тарквінія Гордого у 510 р. до н. е. і до

кінця громадянських війн істотно змінилась сутність політичної влади. Розширення міста змусило трансформувати систему її управління з *civitas*¹ до повноцінної столиці імперії.

¹ *Civitas* – (лат. «місто», «державо») цивільна громада, союз вільних землевласників, що набув форм держави.